

УДК 94(477.6):62.33«1941/1945»
DOI: 10.20535/2307-5244.48.2019.176389

І. С. Тарнавський

<http://orcid.org/0000-0002-5828-286X>

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

I. Tarnavskyy

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

ПРАЦЕВИКОРИСТАННЯ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1943 РР.)

*Forcing Local Population of Donbas
to Labour During Nazi Occupation (1941–1943)*

У статті розглянуто проблему працевикористання місцевого населення окупованого Донбасу на користь нацистської влади в роки Другої світової війни. Показано особливості реєстрації безробітних та визначено причини введення загальної трудової повинності. Відтворено хід мобілізації населення для роботи на окупованій території. Зазначено, що другим напрямком загальної трудової повинності було примусове вивезення цивільного населення Донбасу на роботу до Німеччини. Показано організацію, хід та особливості проведення акцій щодо примусового вивезення місцевих мешканців.

Ключові слова: Друга світова війна, окупована територія, окупаційна влада, економічний потенціал, трудові ресурси, примусова праця, остарбайтер, цивільне населення, мобілізація.

The article tackles the problem of forcing population of occupied Donbas to labour during the late years of Nazi occupation. German leadership planned an exploitation of the economic potential of Donbas. While at the beginning of the war, supplying raw materials was a priority, the Nazis have changed their approach later. They decided to also use an industrial potential of the occupied territories. Implementation of this strategy demanded large numbers of workers.

The purpose of the article is to 1) analyze actions of the Nazi leaders in regard to exploitation of labor resources in occupied Donbas; 2) clarify reasons for introduction of compulsory labor service; 3) outline the role of German administration in labour mobilization.

The compulsory labor service had two purposes: it mobilized local population to work on a occupied territory and it stipulated work emigration to Germany.

To implement those goals the administration created a registry of all unemployed persons with their specialty listed. Control over able-bodied working-age

population was severe during the whole period of occupation. The forced labor was exploited in coal industry, road construction, freight works and agriculture.

Work emigration from Donbas to Germany stemmed from the fact that the wartime military industry of the Third Reich required more workforce.

The population of Donbas was forced to work in industrial and agricultural regions of Germany. In total, 320 thousands of persons were involved in this process: 72 thousands from Voroshilovgrad province and 320 thousands from Stalin province. Most of those persons were skilled workers from coal, steel and other metal industries.

Introduction of a compulsory civilian service was aimed at exploiting local population in the occupied territory. Likewise they exploited ostarbeiters to support the military industry in the Third Reich.

Keywords: World War II, occupied territory, occupation administration, economic potential, labour resources, forced labor, ostarbeiter, civil population, mobilization.

Під час Другої світової війни керівництво Третього рейху планувало ефективно використати економічний потенціал окупованих територій Сходу. Україні, зокрема Донбасу, в цих планах відводилася роль невичерпного постачальника продовольства й сировини. Передбачалося деіндустріалізувати великі промислові центри республіки та залишити тільки видобуток природних ресурсів для подальшого вивезення до Німеччини.

Втім, після провалу «бліцкригу» плани щодо економічного освоєння окупованих територій змінилися. Було зроблено ставку не лише на сільське господарство та видобування корисних копалин, а й на відновлення провідних галузей важкої промисловості: металургії та машинобудування. Реалізація цих планів потребувала великої кількості робочих рук. Трудові ресурси надходили переважно за рахунок полонених червоноармійців і місцевої людності. При цьому цивільне населення окупованих територій нацисти розглядали як додаток до своєї економічної політики. «Наш керівний принцип, — заявляв Гітлер, — повинен полягати в тому, що ці народи мають тільки одне-єдине виправдання для свого існування — бути корисними для нас в економічному відношенні» (Немецько-фашистський окупаційний режим, 1965. с. 170).

Впроваджуючи цю тезу в життя, «Зелена папка» Герінга декларувала примусовість праці для місцевого населення окупованих територій. Для її запровадження 21 березня 1942 р. було створено спеціальне відомство під керівництвом гауляйтера Ф. Заукеля, якого призначили генеральним уповноваженим з використання робочої сили, включаючи іноземних робітників і військовополонених. Нова установа мала працювати в тісному контакті з військовим командуванням. Накреслюючи програму дій, Ф. Заукель

значав, що метою робітничої мобілізації є використання всіх багатств і безмежних джерел, які захопив вермахт, для зміцнення німецької армії, а також для потреб рейху. Всі сировину, родючість окупованих територій, а також їх робочу силу слід було повністю використати в інтересах Німеччини та її союзників.

Багатоманітні аспекти окресленої проблеми привертала увагу як радянських (В. Нем'ятий, М. Загоруйко, А. Юденков), так і сучасних українських дослідників. Серед останніх слід виокремити ґрунтовні роботи М. Ковалю, В. Литвина, І. Патриляка та М. Боровика. Використанню трудових ресурсів на окупованих територіях присвячені дослідження О. Потильчака, І. Ветрова, М. Лободи, А. Скоробогатова. Примусовий характер праці на шахтах окупованого Донбасу вивчали Л. Суюсанов та І. Тарнавський. Означеним питанням присвятили наукові розвідки й історики з Німеччини М. Айкель та Т. Пентер. Втім, загалом проблема досі вивчена недостатньо повно і потребує подальших пошукових зусиль.

Мета статті — проаналізувати плани й заходи керівництва Третього рейху щодо використання трудових ресурсів окупованих територій, зокрема Донбасу, щоб з'ясувати причини впровадження загальної трудової повинності, напрями її проведення в регіоні та наслідки й визначити місце та роль окупаційної влади у мобілізаційних заходах.

Відразу зазначимо, що в сучасній історичній науці під поняттям «працевикористання» мається на увазі, перш за все, примусове залучення працездатного цивільного населення окупованих територій до виробничої діяльності на користь Третього рейху.

Від самого початку окупації на Донбасі, як і на решті захоплених територій України, було введено загальну трудову повинність. Впровадження цього заходу передбачало дві мети: по-перше, — мобілізація місцевих мешканців для праці на окупованій території; по-друге, — примусове вивезення громадян на роботу до Німеччини.

Для досягнення цієї мети в регіоні створювалися біржі праці. Центральну біржу було організовано в м. Сталіно. Потім відкрилися біржі у Маріуполі, Макіївці, Ясинуватій, Гришиному й Горлівці. В січні 1942 р. приступили до роботи біржі у Чистякові, Бахмуті, Єнакієвому та інших містах окупованої на той час території Донбасу¹. Перед ними постало два основних завдання: охопити реєстрацією всіх без винятку безробітних від 14 до 60 років та провести облік їх за фахом. Завдяки цим заходам планувалося встановити контроль над непрацевлаштованими та за можливості надати їм роботу відповідно до зазначеної спеціальності.

Для реєстрації всі безробітні мали обов'язково з'явитися на біржу праці не пізніше від зазначеного терміну й мати при собі паспорт і трудову книж-

¹ Донецький вестник. 15 янв. 1942.

ку. Осіб, які ігнорували такі заходи, притягали до відповідальності. Той, хто влаштувався на роботу без відома біржі праці, також мав відвідати цю установу з паспортом і трудовою книжкою для заповнення робочої картки¹.

Господарські комендатури Донбасу заборонили приймати людей на роботу без попередньої реєстрації на біржі. Комендатура м. Сталіно в розпорядженні від 8 січня 1942 р. зазначала, що прийом робочої сили до цивільних установ та приватних підприємств здійснюється тільки за узгодженням із біржею². В Бахмуті начальник місцевої біржі праці неодноразово через газету «Бахмутский вестник» наголошував на забороні наймати робочу силу без узгодження з його організацією. В разі невиконання цієї настанови робітників звільняли, а керівників підприємств визискували. Так, Ворошиловградська біржа праці на керівників установ та підприємств, які порушували подібні накази, накладала грошові штрафи³.

В усіх випадках звільнення керівник установи також мав направляти робітника з мотивованим висновком на біржу праці. Розрахунок та видання документів відбувалася тільки після отримання санкції цієї установи. Керівників, підприємців та бухгалтерів, винних у порушенні цього порядку, суворо карали. Такі заходи були вкрай потрібні окупантам задля цілеспрямованого розподілу робочої сили, що було особливо важливим в умовах війни.

Перша (вона ж основна) реєстрація безробітних на окупованій території Донбасу завершилася 2 січня 1942 р. За повідомленням керівника Центральної біржі праці Шнурре було зареєстровано 96 тис. чол.⁴ Однак, на думку окупантів, ця цифра була неточною. Якесь частина безробітних сама влаштувалася на роботу і не пройшла реєстрації на біржі праці.

Після закінчення основної реєстрації біржі праці почали проводити перевірку, щоб, по-перше, уточнити низку необхідних даних, як-от: освіта, спеціальні знання та інше, аби мати детальну інформацію про кваліфікацію робочої сили; по-друге, — встановити справжню кількість безробітних.

Фактично ж працездатне населення неспинно контролювали протягом усього періоду окупації. Так, біржі праці систематично перереєстрували всіх безробітних з 14-річного віку. Наприклад, до центральної установи в м. Сталіно та до її відділень безробітні чоловіки повинні були з'являтися раз на два тижні, а жінки — раз на місяць і мати при собі картки явки з зазначеним днем перереєстрації⁵.

Незважаючи на численні попередження, мешканці Донбасу саботували заходи загарбників. За визначенням окупаційної влади, від самого початку окупації мешканці виявляли недисциплінованість і зривали роботи. Бага-

¹ Донецкий вестник. 11 января 1942.

² Донецкий вестник. 11 января 1942.

³ Нове життя (Ворошиловград). 28 серпня 1942.

⁴ Донецкий вестник. 15 января 1942.

⁵ Донецкий вестник. 2 апреля 1942.

то осіб манкірувало і своєчасно не з'являлося на біржу праці, у результаті чого промисловість відчувала гостру нестачу робочої сили за наявності безробітних. Люди не хотіли працювати, вибирали роботу за фахом, відмовлялися від направлення. Усе це затримувало відновлення низки великих підприємств. На той час особливо потрібними були чорнороби, залізничники, слюсарі, токарі, теслі, столяри, покрівельники та ін.¹ Для жінок теж було достатньо роботи у щойно організованих кустарних та дрібних виробничих майстернях, де переважала жіноча праця.

Окупаційна влада жорстоко карала саботажників. За невиконання положення про реєстрацію людина підлягала штрафу. До того ж усі установи не обслуговували безробітних, які не мали карток біржі праці або пропустили строк чергової перевірки. Для покарання тих, хто уникав реєстрації та ухилявся від роботи, окупанти створили низку таборів праці. Так, у Горлівці 1943 р. для «подібних елементів» організовано виховний робочий табір, який мав «навчити їх кращому». Одночасно працездатне населення ще раз попередили про необхідність термінової реєстрації. Хто цього не зробив, того суворо карали². За порушення встановлених порядків людей могли катувати, навіть розстріляти. На станції Амвросіївка Сталінської обл. за невихід на роботу розстріляли 20 чоловік, з них 2 жінки (Загорулько, М. & Юденков, А. 1980, с. 178).

В підсумку окупантам так і не вдалося провести в Донбасі загальну реєстрацію і примусити все працездатне населення працювати на себе. З цього приводу 6 лютого 1943 р. верховне головнокомандування вермахту видало постанову про загальну трудову повинність для чоловіків та жінок і опублікувало її. Відповідно до неї всі, крім дітей та старих, мали зареєструватися на біржах праці. Проте в умовах війни та руйнування місцевої промисловості навіть той, хто хотів, не міг отримати роботу відповідно до кваліфікації та фаху.

Загальну кількість працевлаштованих на окупованій території Донбасу встановити важко, але є деякі статистичні дані по окремих містах регіону. В Сталіно у жовтні — листопаді 1941 р. центральна біржа праці направила на роботу близько 2 тис. чол.³ На початку 1942 р. у Маріуполі на відбудовчих та виробничих роботах було зайнято 10 730 чол. (із них 4500 — на «Азовсталі»)⁴. В Єнакієвому, за даними міської управи, в січні 1942 р. працювало 4800 чол.⁵ На 1 серпня 1942 р. у Макіївці було зайнято на роботах 13 186 чоловіків та 6383 жінки⁶. В липні — серпні 1942 р. розпочали реєструва-

¹ Донецький вестник. 15 январа 1942.

² Голос Донбасса. 30 юлія 1943.

³ Донецький вестник. 30 ноября 1941.

⁴ Донецький вестник. 8 январа 1942.

⁵ Донецький вестник. 22 январа 1942.

⁶ Донецький вестник. 13 августа 1942.

ти та відправляти людей на роботу біржі праці щойно окупованої Ворошиловградщини. На середину серпня Ворошиловградська біржа працевлаштувала 2 тис. чол., Краснодарська — 248, Свердловська — 693, Петрівська — 26¹. Кількість відправлених на роботу людей поступово зростала.

Примусову працю застосовували, в першу чергу, на тяжких роботах у гірничорудній промисловості, на будівництві доріг, на вантажних роботах і в сільському господарстві.

Відновлювали промисловий потенціал Донбасу не тільки місцеві мешканці, а й жителі інших окупованих областей України. Так, у січні 1943 р. з Харкова до Сталіно прибули два транспорти робітників, які мали працювати на підприємствах Донецького басейну (скільки взагалі було транспортів і скільки всього прибуло людей — невідомо). Серед прибулих налічувалось чимало фахівців кам'яновугільної промисловості. Усіх їх розподілили по підприємствах Сталіно, Маріуполя, Макіївки та Ханжонкового².

Під час окупації фактично було запроваджено 10-годинний робочий день. На підприємствах Бахмута робота розпочиналась о 6:00 і тривала до 15:30, з обідньою перервою на годину. По суботах — з 6:00 до 12:00 з перервою на 30 хв.³ У Меловському районі Ворошиловградської обл. місцева влада встановила мінімальний робочий час у всіх установах та на всіх підприємствах — 9 год. на день. Окрім того, за необхідності доводилося працювати в неділю та на свята⁴. Приблизно таку тривалість роботи було встановлено і в інших містах Донбасу. В окремих випадках люди працювали по 12–16 год. на добу.

Скрізь панували жорстокий терор, знущання та насильство. Нацистська влада силою примушувала висококваліфікованих фахівців виконувати тяжкі фізичні роботи. Пригадуючи часи окупації, професор Сталінського медінституту А. І. Чаругін зазначав, що, коли люди йшли на службу, їх зупиняли дорогою і відправляли на будь-яку роботу не за фахом. За відмову били й арештовували⁵. Часто працювати доводилося під наглядом поліції або солдатів. Як правило, працівник, котрий не виконував норми, не мав права піти з роботи, поки не виконає її. Окупаційна влада заборонила залишати роботу без дозволу. Так, 18 липня 1942 р. комендант Бахмута заборонив містянам залишати місце роботи у військовій або цивільній установі. Того, хто це робив, тяжко карали як саботажника⁶. До того ж на окупованій території було заборонено вільний переїзд та перехід. Людей без перепустки заарештовували, карали або відправляли в робочі табори.

¹ Нове життя (Ворошиловград). 28 серпня 1942.

² Нове життя (Ворошиловград). 31 січня 1943.

³ Бахмутський вестник. 22 люля 1942.

⁴ Держархів Луганської обл. Ф. 2006. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 94.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 303. Арк. 32.

⁶ Бахмутський вестник. 18 люля 1942.

Другим напрямком загальної трудової повинності було примусове вивезення цивільного населення Донбасу на роботу до Німеччини. Річ у тім, що військова промисловість Третього рейху потребувала все більше і більше робітників. Ця потреба відчувалася не тільки через посилення бойових дій на східному фронті, що змушувало випускати все більше військової техніки, озброєння та боєприпасів, а й через постійний призов до війська все нових контингентів німців. Тому з початку грудня 1941 р. Берлін передбачив необхідність збільшити кількість іноземних робітників у Німеччині.

Мобілізація робочої сили на окупованих територіях СРСР розпочалася після розпорядження рейхсмаршала Г. Герінга від 10 січня 1942 р. про використання робочої сили. В цьому документі він особливу увагу приділив використанню росіян (нацистські керівники всіх радянських людей вважали росіянами) у німецьких промисловості та сільському господарстві. Незабаром бюро економіки Сходу в листі за 26 січня 1942 р. зробило висновок, що необхідно збільшити кількість робочої сили зі Сходу. В ньому, зокрема, зазначалося, що, якщо мети не буде досягнуто, треба прискорити вербування «через використання усіх заходів, що є у розпорядженні» (Косик, В. 1993, с. 229–230).

Виконуючи настанови гітлерівського уряду, в другій половині січня 1942 р. до Сталіно прибула спеціальна комісія з організації вербування робітників для промислових підприємств та сільського господарства Німеччини. З липня того самого року подібна комісія розпочала роботу і на території шойно окупованої Ворошиловградської обл.

Перед початком мобілізації загарбники провели велику агітаційну роботу серед місцевого населення Донбасу. В містах і селах розклеювали численні плакати та гасла, які розповідали про «повне творчої наснаги» життя в Німеччині, про щасливу молодь, яка перебуває там, про велику турботу німців щодо українців та росіян. Щоб залучити більше людей до виїзду в Німеччину, окупаційна влада всіляко пропагувала різноманітні пільги, що надавалися родинам остарбайтерів (робітників сходу). Було проголошено, що родина того, хто від'їжджає, переходить на забезпечення німецької держави з дня остаточного оформлення документів. Сім'ям обіцяли виплачувати грошову допомогу і надати продовольчі картки, а тих, хто від'їжджає, перевести на державне забезпечення після остаточного комплектування транспорту.

27 січня 1942 р. у Сталінській обл. розпочалася реєстрація тих, кого відправляли на роботу до Німеччини. Акцію проводила виключно центральна біржа праці у Сталіно. До цієї установи зганяли людей зі всієї області. Керував вербувальною комісією німецького міністерства праці державний радник Ліпш¹. Через місцеву пресу він повідомив про те, що роботу для

¹ Донецкий вестник. 1 февраля 1942.

охочих виїхати до рейху надаватимуть переважно: чоловікам — у гірничій промисловості та сільському господарстві, а жінкам — у сільському та домашньому господарстві Вестфалії та Рейнської обл. Тривалість роботи — на час війни. Вік тих, хто підлягав відправленню, був обмежений: від 15 до 45 років. Перевагу надавали неодруженим, одинакам та бездітним¹. Не підлягали відправці: місцеві німці (фольксдойче), вагітні, політично та кримінально небезпечні елементи, азіати, євреї, а згодом і гірники².

Спочатку до транспортних списків зараховували по 1 тис. чол. Якщо людей виявлялося більше, вони залишалися чекати наступний ешелон. Ешелони формувалися трьох типів: чоловічі, жіночі та змішані.

15 лютого 1942 р. зі Сталіно відправили перший транспорт до рейху. Цим ешелonom почалося регулярне відправлення людей на роботу до Німеччини. 18–19 лютого вирушив другий транспорт, 22–23 — третій. Перші ешелони направлялися у Вестфалію до Дортмунда³. Провідними галузями цього міста були видобуток кам'яного вугілля та пов'язана з ним металургійна промисловість⁴. Комплектувалися перші транспорти з робітників, що раніше працювали у вугільній промисловості або бажали там працювати. 26 лютого до Кельна вирушив перший жіночий (взагалі — четвертий) транспорт⁵.

З кожним тижнем кількість відправлених до Німеччини працівників зростала. У зв'язку з цим місцева окупаційна влада почала відкривати додаткові пункти реєстрації. В передмістях Сталіно запис проводили місцеві відділення центральної біржі праці. Там же проводилося медичне обстеження майбутніх остарбайтерів. Окрім того, було організовано пункти запису в Маріуполі, Горлівці, Чистякові, Краматорську.

У березні 1942 р. після поширення інструкції імперського міністра у справах окупованих східних областей А. Розенберга для рейхскомісарів Остланду (Прибалтика) та України розпочалася перша широкомасштабна кампанія набору робочої сили зі Сходу. Згідно з цією інструкцією, Герінг віддав наказ, за яким з України планували вивезти 527 тис. робітників (237 тис. промислових та 290 тис. сільськогосподарських) (Косик, В. 1993, с. 230). Відповідно до цього наказу, в березні з Донбасу розпочали відправляти робітників усіх спеціальностей і, в першу чергу, металістів та сільськогосподарських працівників.

Набору іноземних робітників уряд Німеччини приділяв велику увагу. Генеральний уповноважений з використання робочої сили Ф. Заукель мав до 24 липня 1942 р. направити до рейху 1,6 млн. таких робітників (Косик, В. 1993, с. 266).

¹ Донецький вестник. 29 января 1942.

² Держархів Луганської обл. Ф. 1717. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 13–14.

³ Донецький вестник. 15 февраля 1942.

⁴ Донецький вестник. 8 февраля 1942.

⁵ Донецький вестник. 26 февраля 1942.

Спочатку люди самі їхали працювати до Третього рейху, рятуючись від скрутних умов окупаційного режиму, або, щоб набути якоїсь спеціальності. Але їхня загальна кількість була незначною. Так, із Ворошиловградщини лише 3 780 чол. (трохи більше за 5%) поїхало до Німеччини з власної ініціативи (Загорулько, М. & Юденков, А. 1980, с. 327). За свідченням окупантів на 1 березня 1944 р. зі всієї кількості іноземних працівників добровільно прибулих було менше за 4%.

Проте, коли стало відомо про сувору трудову дисципліну, презирливе ставлення до робітників зі Сходу, мізерні заробітки, люди всіма можливими засобами почали уникати цього. Окрім того, грошова допомога, яку окупаційна влада обіцяла надавати родинам остарбайтерів, надходила з великим запізненням і лише тим сім'ям, де виїхав до Німеччини основний годувальник. У результаті, більшість родин залишалася без будь-яких засобів до існування. Так, біржа праці у Сталіно лише в липні 1942 р. почала виплачувати грошову допомогу сім'ям, чії близькі виїхали до Німеччини¹. Отже, спроба набирати робітників до рейху на добровільних засадах виявилася невдалою.

Для досягнення планових показників окупанти почали вдаватися до сили. Щоб забезпечити необхідні квоти, німецькі відповідальні особи застосовували такі методи, які вважали за потрібне. Так, у Краматорську від самого початку лише раз на місяць збирали для відправки до Німеччини декілька сотень чоловік, але згодом звичними стали постійні облави на вулицях та в домівках городян. Першу примусову мобілізацію молоді в місті провели у травні 1942 р. Сформовані групи в супроводі німецьких автоматників ішли пішки до Сталіно майже 100 км. Там людей заганяли у вагони та відправляли до Німеччини. З травня 1942 р. до вересня 1943 р. з Краматорська депортували 10 000 чол.²

У Єнакіївському районі до місця роботи, переважно до радгоспів, під'їжджали вантажівки, в які силою саджали молодь і відправляли на пересильні пункти. Жандармерія проводила масові облави по базарах та квартирах, при виході з церков і кінотеатрів, хапала всіх, хто переховувався від відправки³. Подібне відбувалось і в інших районах Донбасу.

У результаті примусових мобілізаційних заходів збільшилася кількість вивезених до Німеччини людей. 19 квітня 1942 р. зі Сталінської обл. було відправлено на Захід уже 50-й ешелон. Тобто 50 000 жителів Сталіно, Макіївки, Чистяково, Сніжного, Харцизька, Маріуполя вивезли на роботу в промислові й сільськогосподарські області та міста Німеччини: Саксонію, Померанію, Бранденбург, Дортмунд, Кельн, Відень, Лінц, Гамбург, Франкфурт-на-

¹ Донецкий вестник. 19 июля 1942.

² ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 2. Спр. 368. Арк. 71.

³ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 2. Спр. 368. Арк. 20.

Майні¹. В середині липня 1942 р. кількість відправлених ешелонів досягла 100. Але, якщо спочатку переважали чоловіки, то з часом почали відправляти більше жінок. Представники чоловічої статі були потрібні для відродження промисловості Донбасу. За цей час найбільше людей вивезено зі Сталіно. Лише з 15 лютого по 15 липня 1942 р. із міста відправлено до Третього рейху близько 27 тис. чол. Більшість з них — кваліфіковані працівники вугільної, металургійної та металообробної промисловості².

Восени 1942 р. Гітлер розпочав нову програму озброєнь. Для її виконання необхідно було багато іноземних робітників. 5 жовтня 1942 р. Заукель дав розпорядження зібрати в Україні до 1 травня 1943 р. ще 500 тис. робітників. За його словами, «вербування» треба було вести «будь-якими засобами» (Косик, В. 1993, с. 269). У зв'язку з цим на Донбасі після завершення сільськогосподарських робіт скрізь поновили набір робочої сили. Так, 19 жовтня 1942 р. біржа праці Свердловського району Ворошиловградської обл. видала наказ про відправлення на роботи до Німеччини і притягнення до відповідальності за законами воєнного часу осіб, що саботують ці заходи (Луганщина в годы Великой Отечественной войны... 1969, с. 87–88). Тих, хто намагався будь-яким способом уникнути відправлення, ув'язнювали в концтаборах. У Сталіно для таких громадян створили великий табір (Донецкая область в годы Великой Отечественной войны... 1982, с. 156). Подібні заклади існували в Макіївці, Горлівці, Краматорську та інших містах Донбасу. В'язнів там піддавали тортурам, а іноді страчували.

Зазнавши великих людських втрат на Східному фронті взимку 1942–1943 рр. та провівши тотальну мобілізацію населення в Німеччині, керівництво Третього рейху для підтримки працездатності своєї економіки запровадило нові вербування іноземних працівників. 17 березня 1943 р. Ф. Заукель звернувся до рейхслайтера А. Розенберга з проханням провести новий набір. Німецьке сільське господарство та виконання плану А. Гітлера з озброєння потребували ще додатково 1 млн. робітників. Їх треба було набрати на окупованих територіях Сходу за найближчі чотири місяці, щоб забезпечити виконання програми, передбаченої на весну. Ф. Заукель власноруч розробив план перевезення робітників. З економічної зони «Південь» (до неї входив Донбас) щодня треба було вивозити по 1 000 чол. (Косик, В. 1993, с. 339). На 1 квітня цей контингент мав подвоїтися.

Разом з тим, заукелівські програми депортації передбачали насильницьку мобілізацію поряд з дорослими і хлопчиків з 10-річного віку. Саме з цієї причини секретний наказ по військах СС від 19 березня 1943 р. містив вимогу: «...дітей не треба більше розстрілювати». Виконуючи настанови Ф. Заукеля, окупаційна влада тільки з Макіївки силою вивезла до Німеччини близь-

¹ Донецкий вестник. 26 апреля 1942.

² Донецкий вестник. 19 июля 1942.

ко 700 дітей від 10 до 14 років, а з Ворошиловградської обл. — понад 9 тис. (Першина, Т. 1985, с. 45).

Постійне збільшення набору робочої сили почало давати наслідки. Відповідальні працівники сільського господарства в Україні повідомляли, що їм не вистачає робочих рук для весняно-польових робіт. У багатьох сільськогосподарських підприємствах на 100 га землі залишилися 9–13 робітників. Між тим, насильницька депортація не скорочувалася. З Маріуполя, за далеко неповними даними, до травня 1943 р. вивезено до Німеччини 60 тис. чол. (Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. 1985, с. 299). Щоб уникнути цього, молодь калічила себе різними засобами, обливалася кислотою, рубала пальці, викликала штучну коросту, приймала у великих дозах хінін, обпалювалася каустичною содою тощо.

За свідченням німецьких документів, у цей період набір робочої сили майже скрізь набув форми полювання на людей і супроводжувався жорстокими репресіями. Так, у Маріуполі раптово схопили перехожих, що спостерігали за пожежею німецького кінотеатру. Всіх їх вивезли до Німеччини. Під час операції багатьох сильно побили (донесення за 24 квітня 1943 р.). У Слов'янську проведено облаву при виході з театру і з церкви. Багатьох людей побили (донесення за 30 червня 1943 р.) (Косик, В. 1993, с. 340–341). У селищі Петрівка (нині — район Донецька) за даними місцевої біржі праці було схоплено й відправлено до рейху 5300 чол., у тому числі близько 2000 мешканців інших міст, які у справах потрапили на територію цього району¹.

Набирати робітників не припиняли й у наступні місяці. В цей час окупанти буквально полювали за молоддю, особливо за 17–18-річними дівчатами. На виконання наказу німецького військового командування про трудову повинність від 6 лютого 1943 р. бургомістр м. Волновахи Сталінської обл. 28 червня 1943 р. видав власний наказ, у якому під особисту відповідальність заборонив усім господарським та адміністративним керівникам міста приймати й утримувати на роботі дівчат і жінок 1924–1925 років народження, які підлягали вивезенню на роботу до Німеччини (Преступные цели — преступные средства. 1985, с. 208–209). Відправленням дівчат цього віку на роботу до рейху було охоплено ледь не всі населені пункти Донбасу. В Горлівці воно проходило з 27 квітня по 6 травня 1943 р.² У Старому Керменчику (нині — с. Старомлинівка) Сталінської обл. у липні (Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. 1985, с. 307). У Селидівському районі в ніч на 26 серпня поліція організувала облаву на дівчат по селах та хуторах району³.

¹ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 303. Арк. 97.

² Голос Донбасу. 25 апреля 1943.

³ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 242. Арк. 69.

Всього за час тимчасової окупації з Донбасу вивезено понад 320 тис. чоловік, у тому числі з Ворошиловградської обл. — приблизно 72 тис., а зі Сталінської — 252,2 тис. (Історія застерігає. 1986, с. 250). Якщо порівнювати з іншими областями України, то зі Сталінської обл. вивезено найбільше місцевого населення. Другою в цьому переліку є Кам'янець-Подільська область — 177 тис. Далі йдуть Дніпропетровська — 176,3 тис., Запорізька — 174,4 тис. та ін. Завершують список Миколаївська — 25,9 тис. і Рівненська — 22,3 тис. чол. Така різниця у цифрах пояснюється, насамперед, тим, що для підтримки працездатності своєї економіки Третьому рейху, в першу чергу, були потрібні промислові робітники, а їх більшість мешкала саме в індустріальних районах України. Взагалі з території республіки депортовано до Німеччини 2,4 млн. чол. (200 тис. з них, боячись помсти сталінського режиму, так і не повернулися додому після війни) (Патриляк, І. & Боровик, М. 2010, с. 555).

Отже, впроваджуючи загальну трудову повинність, гітлерівці намагалися, з одного боку, використати місцеве населення для праці на окупованій території, а з іншого, завдяки оstarбайтерам підтримати функціонування своєї військової економіки. До того ж вивезення великої кількості людей, окрім забезпечення Третього рейху робочою силою, мало й іншу мету: загарбники розраховували таким чином послабити рух опору на окупованій території і створити умови для знелюднення завойованих областей.

Айкель, М. 2005. «Через брак людей...». Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. *Український історичний журнал*. № 6. С. 139–160.

Ветров, І. 2000. *Економічна експансія третього рейху в Україні 1941–1944 рр.* Київ. *Донецька область в гоdy Великої Отеcтвенной войны (1941–1945 гг.)*: Сб. док. и матер. 1982. Донецьк: Донбас.

Загорулько, М. & Юденков, А. 1980. *Краx плана «Ольденбург»: (о срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР)*. Москва: Экономика.

Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. 1986. Київ: Політвидав України.

Коваль, М. 1999. *Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)*. Київ.

Косик, В. 1993. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*. Париж — Нью-Йорк — Львів.

Литвин, В. 2004. *Україна у Другій світовій війні (1939–1945)*. Київ.

Лобода, М. 2010. Політика і практика працевикористання в окупованій Україні (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. № 3. С. 64–77.

Луганщина в гоdy Великої Отеcтвенной войны 1941–1945 гг.: Сб. матер. и док. 1969. Донецьк: Донбас.

Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944 гг.). 1965. Москва: Политиздат.

Немятій, В. 1982. *В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии*. Київ: Политиздат України.

Патриляк, І. & Боровик, М. 2010. *Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду*. Ніжин.

Пентер, Т. 2005. «Робота на ворога» чи «примусова праця» у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941–1943 рр. *Український історичний журнал*, № 1. 34–41.

Першина, Т. 1985. *Фашистський геноцид на Україні 1941–1944*. Київ: Наук. Думка.

Потильчак, О. 1999. *Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації*: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ.

Преступные цели — преступные средства: Докум. об окупаційній політиці фашистської Німеччини на території СРСР (1941–1944 гг.). 1985. М.: Економіка.

Суюсанов, Л. 2002. *Вугільна промисловість і шахтарі України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)*: Дис... канд. Іст. Наук: 00.07.01. Донецьк.

Скоробогатов, А. 2004. *Харків у часи німецької окупації (1941–1943)*. Харків.

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Докум. и матер.: В 3 т. 1985. Т. 2: *Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. — конец 1943 г.)*. Київ: Наук. Думка.

Тарнавський, І. 2005. Вугільна промисловість Донбасу під час фашистської окупації: праця цивільного населення та радянських військовополонених. *Нові сторінки історії Донбасу*. Кн. 11. 34–47.

Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий. 1985. Київ: Политиздат України.

Aikel, M. 2005. «Cherez brak liudei...». *Nimetska polityka naboru robochoi syly ta primusovi deportatsii robitnykiv iz okupovanykh oblastei Ukrainy 1941–1944 rr.* [«Due to Lack of People...». German Policy of Staffing and Forced Deportation in Occupied Regions of Ukraine in 1941–1944]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 6. S.139–160. [In Ukrainian].

Vietrov, I. 2000. *Ekonomichna ekspansia tretoho reikhu v Ukraini 1941–1944 rr.* [Economic Expansion of the Third Reich in Ukraine in 1941–1945]. Kyiv. [In Ukrainian].

Donetskaya oblast v gody Velikoy Otechestvennoy voyny (1941–1945 gg.): Sb. dokum. i mater. 1982. Donetsk: Donbas. [In Russian].

Zagorulko, M. & Yudenkov, A. 1980. *Krakh plana «Oldenburg»: (o sryve ekonomicheskikh planov fashistskoy Germanii na vremenko okkupirovannoy territorii SSSR)* [Collapse of «Oldenburg» Plane: (about Disruption of Economic Planes of Fascist Germany in Temporarily Occupied Territory of USSR)]. Moskva: Ekonomika. [In Russian].

Istoriia zasterihaie [History is Warning]: Trofeini dokumenty pro zlochyny nimetsko-fashysts'kykh zaharbynykiv ta yikhnykh posibnykiv na tymchasovo okupovanii terytorii Ukrainy v roky Velykoi Vitchyznianoї viiny. 1986. Kyiv: Politytvydav Ukrainy. [In Ukrainian].

Koval, M. 1999. *Ukraina u Druhii svitovii i Velykii Vitchyznianoї viinakh (1939–1945 rr.)* [Ukraine in the Second World and Great Patriotic Wars (1939–1945)]. Kyiv. [In Ukrainian].

Kosyk, V. 1993. *Ukraina i Nimechchyna u Druhii svitovii viini* [Ukraine and Germany in the Second World and War]. Paryzh — Niu-York — Lviv. [In Ukrainian].

Lytvyn, V. 2004. *Ukraina u Druhii svitovii viini (1939–1945)* [Ukraine in the Second World War (1939–1945)]. Kyiv. [In Ukrainian].

Loboda, M. 2010. Polityka i praktyka pratsevykorystannia v okupovanii Ukraini (1941–1944 rr.) [Policy of the Use of Labor in Occupied Ukraine (1941–1944)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 3. S. 64–77. [In Ukrainian].

Luganshchina v gody Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 gg. [Luhansk Region During Great Patriotic War]: Sb. mater. i dok. 1969. Donetsk: Donbass. [In Russian].

Nemetsko-fashistskiy okkupatsionnyy rezhim (1941–1944 gg.) [German Fascist Regime of Occupation (1941–1944)]. 1965. Moskva: Politizdat. [In Russian].

Nemyaty, V. 1982. *V borbe za sryv grabitelskikh planov fashistskoy Germanii* [In the Struggle for Disruption of Robbery Planes of Fascist Germany]. Kiev: Politizdat Ukrainy. [In Russian]

Patryliak, I. & Borovyk, M. 2010. *Ukraina v roky Druhoi svitovoi viiny: sprobа novoho kontseptualnogo pohliadu* [Ukraine During the Second World War: an Attempt of New Conceptual View]. Nizhyn. [In Ukrainian].

Penter, T. 2005. «Robota na voroha» chy «prymusova pratsia» u vuhilnii promyslovosti Donbasu pid chas okupatsii 1941–1943 rr. [«Work for the Enemy» or «Forced Labour» in Coal Industry of Donbas under Occupation 1941–1943] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 1. 34–41. [In Ukrainian].

Pershina, T. 1985. *Fashistskiy genotsid na Ukraine 1941–1944* [Fascist Genocide in Ukraine 1941–1944]. Kyiv: Nauk. Dumka. [In Russian].

Potylichak, O. 1999. *Ekspluatatsiia trudovykh resursiv Ukrainy hitlerivskoiu Nimechchynoiu u roky okupatsii* [Exploitation of Working Resources of Ukraine by Hitlerist Germany during Occupation]: Dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyiv. [In Ukrainian].

Prestupnye tseli — prestupnye sredstva [Criminal Purposes have Criminal Methods]: Dokum. ob okkupatsionnoy politike fashistskoy Germanii na territorii SSSR (1941–1944 gg.). 1985. Moskva: Ekonomika. [In Russian].

Suiusanov, L. 2002. *Vuhilna promyslovisht i shakhtari Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny (1939–1945 rr.)* [Coal Industry and Miners of Ukraine during the Second World War (1939–1945)]: Dys... kand. Ist. Nauk: 00.07.01. Donetsk. [In Ukrainian].

Skorobohatov, A. 2004. *Kharkiv u chasy nimetskoï okupatsii (1941–1943)* [Kharkiv during German Occupation (1941–1943)]. Kharkiv. [In Ukrainian].

Sovetskaya Ukraina v gody Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 [Soviet Ukraine during the Second World War 1941–1945]: Dokum. i mater.: V 3 t. 1985. T. 2: Ukrainskaya SSR v period korennoho pereloma v khode Velikoy Otechestvennoy voyny (19 noyabrya 1942 g. — konets 1943 g.). Kyiv: Nauk. Dumka. [In Russian].

Tarnavskiy, I. 2005. Vuhilna promyslovisht Donbasu pid chas fashystskoi okupatsii: pratsia tsyvilnoho naselennia ta radianskykh viiskovopolononykh [Coal Industry of Donbas During Fascist Occupation: Labour of Civilians and Soviet War Prisoners]. *Novi storinky istorii Donbasu*. Kn. 11. S. 34–47. [In Ukrainian].

Ukrainskaya SSR v gody Velikoy Otechestvennoy voyny Sovetskogo Soyuzu [Ukrainian SSR during Great Patriotic War of Soviet Union]: Khronika sobytiiy. 1985. Kyiv: Politizdat Ukrainy. [In Russian].